

*Als startpunt voor het adviestraject, met de werktitel Internetlogica, heeft de commissie die dit advies voorbereid vier wetenschappers gevraagd om vanuit hun verschillende disciplines hun gedachtes op papier te zetten over een aantal relevante thema's voor het adviesrapport.*

*De communicatiewetenschapper dr. Tamara Witschge laat in haar essay zien, op basis van onder andere haar promotieonderzoek, dat ook in het publieke debat op het Internet in- en uitsluiting plaatsvindt.*

*De socioloog dr. Albert Benschop biedt een ander perspectief in zijn essay. Op basis van zijn inventarisatie van webfora met een politieke lading beargumenteert hij dat ondanks de relatieve grote hoeveelheid scheldpartijen op de diverse webfora, deze fora in sommige opzichten wel degelijke gezien kunnen worden als leerscholen voor de democratie.*

*Dr. Gijs van Oenen, politicoloog en cultuurfilosoof, plaats de huidige ontwikkelingen op het gebied van nieuwe media in breder perspectief en waarschuwt in zijn essay voor 'interactieve metaalmoeheid'. De grote nadruk op interactiviteit kan volgens hem er toe leiden dat mensen juist geneigd zijn zich er van af te wenden.*

*Tenslotte stelt de communicatiewetenschapper Professor Mark Deuze in zijn essay dat wij niet meer met media, maar in de media leven. Media dringen steeds dieper door in ons bestaan via de wijze waarop we communiceren en alledaagse beslissingen nemen, tot aan de manier waarop we de wereld om ons heen zien en begrijpen. De komst van mobiele apparaten versterkt deze ontwikkeling.*

*Deze verschillende perspectieven hebben geholpen bij de gedachtevorming van de commissie en de aanscherping van de adviesvraag.*

# **Medialogica 2.0: politiek, burger en interactieve metaalmoeheid**

Gijs van Oenen

versie 19 januari 2010

Onderzoek naar de temperatuur van de samenleving levert al een jaar of vijf een constant, duidelijk beeld op. De burger is gelukkig, maar ontevreden. Dat wil zeggen: gelukkig met het eigen leven, maar ontevreden over de samenleving. In 2006 constateerde het *NRC Handelsblad* op basis van eigen onderzoek dat mensen zich zorgen maken over een verhardende samenleving en voortdurend twijfelen over de kwaliteit van de politieke besluitvorming. En volgens het onderzoek 21minuten.nl vindt de gemiddelde Nederlander in 2009 de samenleving ten opzichte van 2005 individualistischer en brutaler geworden. De kloof tussen hoe men de samenleving ziet en hoe men die zich zou wensen is op verschillende dimensies opvallend groot: te informeel en te weinig respect voor gezag; te individualistisch en te weinig solidair; te brutaal en te weinig bescheiden; te veel gericht op materieel succes en te weinig op kwaliteit van leven; teveel gericht op prestatie en te weinig op gelijkheid.<sup>1</sup>

Recent onderzoek naar maatschappelijke beleving van en door de jeugd complementeert dit beeld. Jongeren zijn, volgens de meeste ondervraagde Nederlanders, gericht op het uiterlijk, genieten, het ervaren van nieuwe kicks, netwerken, nieuwe technologie, merken en seks en zij worden beïnvloed door de televisie. Men zou dit kunnen wegwuiven als weer de zoveelste versie van het klagen over 'de jeugd van tegenwoordig'. Opvallend is echter dat deze zogenaamde 'grenzeloze generatie' over zichzelf nagenoeg hetzelfde denkt als de rest van de bevolking; zij onderschrijven zonder gene de genoemde diagnose. En tenslotte is saillant dat weliswaar een aanzienlijke meerderheid van de bevolking vindt dat kinderen moet worden geleerd voor zichzelf op te komen, maar dat een nog grotere meerderheid het tevens belangrijk vindt dat kinderen leren zichzelf te beheersen en geduldig te zijn.<sup>2</sup>

Iets ouder dan de grenzeloze generatie zijn de (begin-) dertigers. Zij worstelen, volgens psychologe Nienke Wijnants, met het 'dertigersdilemma'. Als loopbaanadviseuse viel haar op dat succesvolle eindtwintigers en begindertigers maar niet kunnen kiezen. Niet voor een baan, niet voor een partner, niet voor een kind-ja-of-nee. Zij zijn bang voor de verkeerde keuze, of beter, voor de niet-perfecte keuze. Deze specifieke keuzestress wordt ook wel de 'quarterlifecrisis' genoemd, een vervroegde midlifecrisis dus.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Zie *NRC Handelsblad*, 12 augustus 2006, p.3. Voor de 21 minuten-enquête zie: *NRC Handelsblad*, 4-5 november 2006, p. 33.

<sup>2</sup> Frits Spangenberg, Martijn Lampert, *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*; Motivaction, Amsterdam december 2009.

<sup>3</sup> Nienke Wijnants, *Het dertigersdilemma*. Bert Bakker, Amsterdam 2008. Zie ook *Intermediair*, 1 juli 2008, of de internetversie: [www.intermediair.nl/artikel/de-loopbaan-van/63005/nienke-wijnants-over-het-dertigersdilemma.html#63021](http://www.intermediair.nl/artikel/de-loopbaan-van/63005/nienke-wijnants-over-het-dertigersdilemma.html#63021).

De jeugd is dus zelfbewust hedonistisch en onkritisch, de dertigers zijn onzeker en gestrest en de bevolking als geheel is ontevreden over de bevolking als geheel en over het politieke bestuur in het bijzonder. In deze bijdrage wil ik vier vragen bespreken die deze curieuze constellatie van opvattingen en gevoelens oproept. Ten eerste: hoe is dit te verklaren? Ten tweede: wat is de politieke dimensie van deze problematiek? Ten derde: hoe hangen deze verklaring en deze politieke dimensie samen met het fenomeen 'media 2.0'? En ten vierde natuurlijk: hoe verder?

## De verklaring

Hoewel er ongetwijfeld meerdere verklarende factoren voor deze opvallende ontwikkelingen bestaan, meen ik dat een belangrijke factor tot nog toe niet of onvoldoende wordt onderkend. Het gaat, in een (slag)zin samengevat, om 'de tragedie van de geslaagde emancipatie'. Deze heeft geleid tot wat ik noem *interactieve metaalmoetheid*, een even hardnekkige als frustrerende obsessie met interactieve procedures als middel om democratische waarden te realiseren, en tot *interpassiviteit*, een onvermogen om te handelen naar de eigen normen.<sup>4</sup>

Centraal in deze verklaring staat de stelling dat het proces van emancipatie in Nederland geslaagd is. Ik bedoel hier emancipatie in de brede zin, zoals ingezet door de Verlichting en eind 18<sup>e</sup> eeuw benoemd door Immanuel Kant: een ieder is in staat en behoort daarom de moed op te brengen voor zichzelf te denken. Niemand heeft leiding of bevoogding van anderen, of van instituties, nodig om zijn verstand te gebruiken. De laatste en beslissende fase van dit emancipatieproces, dat zich vanaf eind 18<sup>e</sup> eeuw langzaamaan heeft doorgezet (denk aan de arbeidersbeweging, de vrouwenbeweging en bijvoorbeeld de civil rights movement in de Verenigde Staten), brak aan in de jaren 60 en 70 van de 20<sup>e</sup> eeuw. Toen ontketenden zich, zoals bekend, krachten van emancipatie, participatie en democratisering in een groot deel van de westerse wereld. Gevestigde autoriteiten en instituties kwamen onder vuur te liggen. Vanzelfsprekend gezag werd niet langer geaccepteerd. Zowel in het publieke als in het persoonlijke leven werden traditionele rolverdelingen ter discussie gesteld. Mensen werden mondig en kwamen, individueel of in groepsverband, voor hun belangen op.

In Nederland gebeurde dit alles ook nog eens sneller en radicaler dan elders. Dit wellicht mede doordat het bestuur zich snel aanpaste aan de gewijzigde verhoudingen, al dan niet met behulp van zogenaamde repressieve tolerantie. Ook maatschappelijke organisaties en instituties wisten de

---

<sup>4</sup> Over deze begrippen zie uitgebreider: Gijs van Oenen, 'Interactieve metaalmoetheid'. *Filosofie & Praktijk*, 30/1, 2009, p. 5-18. En idem, 'A machine that would go of itself. Interpassivity and its impact on political life.' *Theory & Event*, 9/2, 2006. Het begrip werd oorspronkelijk in 1996 gelanceerd vanuit de kunstfilosofie, in een iets andere betekenis, door Robert Pfaller en Slavoj Žižek. Zie Pfaller, *Ästhetik der Interpassivität*. Philo Fine arts, Hamburg 2008. En Žižek, *The plague of fantasies*. Verso, London 1997. Over de verschillen tussen mijn visie en die van Žižek en Pfaller, zie Gijs van Oenen, 'Interpassivity revisited. A critical and historical reappraisal of interpassive phenomena.' *International Journal of Žižek Studies*, 2/2, 2008, 1-16.

'emancipatoire wending' snel te maken, of er ontstonden nieuwe organisaties en instituties die zich tot doel stelden om de emancipatie te bevorderen. De instelling van 'andragologie' als academische opleiding, eind jaren zestig, vormt hiervan wel de bekroning.<sup>5</sup> Nederland transformeerde zodoende in nauwelijks twee decennia van een traditionele, verzuilde cultuur tot een hypergeëmancipeerde moderne cultuur.<sup>6</sup>

Enkele aspecten van deze op zichzelf reeds bekende ontwikkeling verdienen hier speciale aandacht. Door de emancipatoire cultuur raakten mensen er snel aan gewend dat zij, voor het eerst in de geschiedenis, niet meer hoefden te leven naar normen waarover zij zelf geen zeggenschap hadden gehad. Emancipatie houdt immers in dat we mondig zijn geworden. We hoeven geen normen meer te accepteren waarmee we niet zelf rationeel zouden kunnen instemmen. Dat betekent niet dat we louter naar zelfgekozen normen zouden kunnen of mogen leven; we hebben immers te maken met anderen, en met een pluraliteit aan overtuigingen en waarden. Maar het betekent wel dat er een hele *interactieve* cultuur van participatie en democratisering is ontstaan waarin mensen eraan gewend zijn geraakt betrokken te worden bij de institutionele vormgeving en belichaming van normen en waarden. Analoog aan het oude democratische credo '*No taxation without representation*', zo geldt nu voor normen in het algemeen 'geen acceptatie zonder consultatie'.

We zijn aldus gewend geraakt aan zowel interactieve consultatie, als aan de emancipatoire vrijheid om alleen te handelen naar normen waarvan we de validiteit zelf mee hebben kunnen bepalen. Filosofisch uitgedrukt handelen we nooit meer heteronoom en alleen nog autonoom; maatschappelijke normen zijn altijd ook onze eigen normen. Deze bevrijding – van de last van heteronoom gezag – blijkt inmiddels echter ook onvoorziene en onbedoelde gevolgen te hebben. Omdat we niet meer naar 'vreemde' normen hoeven te handelen, wordt de vormgeving van het gehele leven, zowel het individuele als het collectieve, geheel en al onze eigen verantwoordelijkheid. Er is nauwelijks nog een terrein waarop we niet in die zin 'eigen baas' zijn. Door onze interactieve affirmatie van maatschappelijke normen hebben we ons die normen 'eigen' gemaakt, waarmee we onszelf in feite de plicht opleggen ook daadwerkelijk naar die normen te handelen. Autonomie heeft, zoals Kant al liet zien, een verplichtend karakter. Consequent handelen naar de eigen normen is – zoals ook al vaak in verband met Kants morele theorie is opgemerkt – een zware opgave; datzelfde geldt voor wat Tonkens e.a. 'dialogisch moraliseren' noemen: consequent handelen naar de normen die we zelf

---

<sup>5</sup> Zie hierover Bas van Gent, *Basisboek andragologie*, Boom 1991.

<sup>6</sup> Jan Willem Duyvendak *De planning van ontplooiing: wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. Sdu 1999; Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime: de actualiteit van Dennendal en de jaren zestig*. Amsterdam, Bert Bakker 1999.

interactief vaststellen.<sup>7</sup> In iets andere termen beschrijft Pieter Tops hetzelfde fenomeen: lang hebben we gedacht dat emancipatie een bevrijding van disciplineren is, maar nu komen we er achter dat emancipatie ook disciplineren vereist, instituties die een 'grenzenstellende context' organiseren.<sup>8</sup>

De *lust* van de emancipatie, participatie en interactiviteit gaat zo in toenemende mate ook als *last* worden ervaren. We zagen dit geïllustreerd in het fenomeen van het dertigersdilemma: de keuzevrijheid, de maakbaarheid van het leven, leidt tot 'keuzestress': angst om 'de verkeerde keuze' te maken, voortkomend uit de 'last' om het perfecte leven te kunnen, en dus ook te moeten, realiseren. Deze generatie is opgegroeid met de impliciete of expliciete boodschap van perfecte zelfverwerkelijking: nu kan het, dus moet het ook! Zoals met veel praktijken waaraan men sterk hecht, betekent ook de emancipatoire of interactieve metaalmoetheid niet dat men emancipatie of interactiviteit opgeeft, of daar minder waarde aan hecht. Integendeel, omdat we emancipatie en interactie zo hoog in het maatschappelijk en persoonlijk vaandel hebben staan, zullen we eerder de inspanningen verdubbelen, de verschijnselen ontkennen, of zoeken naar de beste manier om met de metaalmoetheid, als structureel fenomeen, om te gaan. Zelfs als we min of meer bewust lijden onder de gevolgen van (voltooide) emancipatie en interactie, kunnen we dit lijden zelf nog als positief ervaren – een verschijnsel dat in de psychopathologie bekend staat als 'ziektewinst'.<sup>9</sup>

Maar – zo luidt het volgende onderdeel van mijn stelling – we zullen wel degelijk in toenemende mate symptomen van interactieve metaalmoetheid zien optreden. Zoals in metaal onverwacht breuken kunnen ontstaan door langdurige wisselende belasting, zo kunnen moderne mensen afbreuk- of uitvalsverschijnselen gaan vertonen door de langdurige emancipatoire inspanningen die van hen op alle terreinen van het moderne leven worden gevraagd, door anderen maar vooral door henzelf. Zulke uitvalsverschijnselen houden in dat we er, al dan niet bewust, niet meer in slagen te handelen in overeenstemming met de normen die wij zelf hebben onderschreven.<sup>10</sup> We 'trekken het niet meer', of zeggen: 'Nu even niet!'; we 'staken' dan als het ware tegen onze eigen overtuigingen. Dit hedendaagse onvermogen te handelen naar de eigen normen is wat ik aanduid als *interpassiviteit*.

---

<sup>7</sup> Evelien Tonkens, *De bal bij de burger*. Oratie UvA 2006, p. 17. Vgl. Evelien Tonkens e.a., *Handboek moraliseren*. Jaarboek Tijdschrift voor sociale vraagstukken. Van Gennep, Amsterdam 2006

<sup>8</sup> Pieter Tops, 'De PvdA en het nieuwe stedelijke activisme'. In: Frans Becker en Menno Hurenkamp (red.), *Lokale politiek als laboratorium*. WBS jaarboek 2009, Den Haag 2009, p. 55.

<sup>9</sup> Vgl. Koen Breedveld, Andries van den Broek, *De meerkeuzemaatschappij*. SCP, Den Haag 2003, p. 143, over de 'ziektewinst' die het drukke moderne leven kan opleveren ('Hoe gaat het?' 'Ja, je weet, druk, druk, druk'), onder verwijzing naar een beschouwing van Henk Hofland uit 1955 over de 'tempomens', de mens in het tijdperk van technologische en maatschappelijke 'versnelling'.

<sup>10</sup> Alain Ehrenberg beschrijft op vergelijkbare wijze de hedendaagse zelfbepalingscultuur in psychopathologische termen. Hij analyseert depressie als 'de vertrouwde schaduw van de mens zonder leiding, die door de onderneming om zichzelf te worden vermoeid is geraakt'. Ehrenberg, *La fatigue d'être soi. Dépression et société*. Odile Jacob, Paris 1998, p. 19. Vgl. recent idem, *La société du malaise*, Odile Jacob, Paris 2010.

Interpassiviteit kunnen we aantreffen in allerlei domeinen van de hedendaagse samenleving. Bijvoorbeeld in de sfeer van de arbeid, waar het zich uit in even doelloos als obsessief nagestreefde *flexibilisering*. Managers prijzen flexibiliteit aan als waardevolle systeemeigenschap in tijden van snel wisselende economische parameters. In reactie hierop verinnerlijken werknemers flexibiliteit als individuele kwaliteit, of zelfs als morele waarde: ik ben bereid en in staat me aan te passen aan de eisen van het systeem. Zodoende raken ze echter juist hun morele oriëntatie kwijt.<sup>11</sup>

Ook uit interpassiviteit zich in vormgeving en beheer van publieke ruimte, waar het zich uit in de immer moeilijker beheersbare problematiek van *veiligheid*. Deze impliceert immers dat burgers, doordat zij hun eigen normen niet meer kunnen naleven, niet meer zelf de verantwoordelijkheid voor een fatsoenlijke omgang in de publieke ruimte op zich kunnen nemen – en deze daarom uitbesteden aan ‘toezichthouders’. Die moeten vervolgens de burgers gaan herinneren aan wat zij eigenlijk zelf al weten, en dat zij zich gaan houden aan de normen die zij zelf al onderschrijven.<sup>12</sup>

De categorie ‘toezicht’ is even snel als ondoorzichtig opgekomen in de neoliberale jaren negentig, waarin veel overheidsdiensten werden verzelfstandigd of geprivatiseerd. Los van de vraag of dit werkelijk tot grotere efficiëntie en betere bedrijfsvoering heeft geleid, heeft het in ieder geval geresulteerd in grote imagoschade voor het openbaar bestuur. Welk gezag heeft nog een overheid die zelf zegt dat de meeste van haar taken goedkoper en beter door anderen kunnen worden vervuld? Zodoende bestaat er een causale relatie tussen de opkomst van interpassiviteit en de opkomst van toezichthouders, in allerlei domeinen van de samenleving. De overheid wordt minder vertrouwd of gerespecteerd dan voorheen. In haar plaats komen toezichthouders, ook wel de moderne marktmeesters genoemd, omdat zij vooral toezien op correcte marktwerking. Dat zouden zij beter kunnen dan de overheid, die als een antagonist van de markt wordt beschouwd.

Maar waarvoor toezichthouders precies verantwoordelijk zijn, wat hun bevoegdheden zijn, wat uiteindelijk de effectiviteit van hun handelen is, aan wie ze verantwoording afleggen, is aan slechts zeer weinigen duidelijk. En ook kan de overheid zelf als toezichthouder functioneren, bijvoorbeeld wanneer in haar hoedanigheid van vergunningverlener; in zo’n geval kan de overheid toch weer aansprakelijk worden gehouden voor het falen van door haar uitgeoefend toezicht.<sup>13</sup> We kunnen ons

---

<sup>11</sup> Zie Richard Sennett, *The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism*. W.W. Norton, New York 1998.

<sup>12</sup> Vgl. Gijs van Oenen, ‘Het nieuwe veiligdom. De interpassieve transformatie van de publieke sfeer’, in: *Open. Cahier voor kunst en het publieke domein*, 2004, no. 6, p. 6-16. En id., ‘Democratie en straf na de maakbare samenleving’, in: *Justitiële Verkenningen*, 33/8, 2007, p. 48-61.

<sup>13</sup> Vgl. G.E. van Maanen, ‘Overheidsaansprakelijkheid voor gebrekkig toezicht’, in: *Rechtsgeleerd magazijn Themis*, 2007/4, p. 127-140.

zelfs afvragen in hoeverre overheden in laatste instantie niet *altijd* de lasten moeten dragen van falend toezicht, zoals we nu zien gebeuren bij de financiële crisis.

## De politieke dimensie

Interactieve metaalmoetheid en interpassiviteit vinden we ook in het domein van de politiek, dat wil zeggen in bestuur, democratisch proces en burgerschap. De term verwijst naar een typisch hedendaagse ambiguïteit. Enerzijds zijn we geheel en al gewend geraakt aan en vergroeid geraakt met de interactieve procedures die ons in een voortdurend consultatief en deliberatief proces met politiek en bestuur verbonden houden. Maar tegelijk zijn deze procedures en processen zo complex en zo omvangrijk geworden en zo ver uitgedijd dat de daaraan verbonden participatie en democratisch engagement voor individuele burgers steeds moeilijker is te realiseren.

Deze ontwikkeling kunnen we ironisch, of zelfs *tragisch* noemen, omdat de beleids- en bestuursprocessen juist zo omvangrijk en complex zijn geworden omwille van participatie en democratie.<sup>14</sup> Iedereen moet zijn stem kunnen laten horen; met alle opvattingen moet rekening kunnen worden gehouden. En hoewel de moderne burger in beginsel inderdaad zijn stem zou willen laten horen en van alle mogelijkheden om invloed uit te oefenen op beleid en daarmee verbonden normstelling, zijn het juist die uitgebreide mogelijkheden tot participatie en consultatie die tot interactieve metaalmoetheid en interpassiviteit leiden. Het *recht* om mee te denken en mee te beslissen drukt immers steeds meer als een emancipatoire *verplichting* op de moderne geëmancipeerde burger. Deelname aan deliberatie is tegenwoordig niet meer vooral een recht maar een plicht, meent ook Evelien Tonkens.<sup>15</sup> We realiseren ons dat we eigenlijk onze stem zouden moeten laten horen in alle domeinen van het publieke leven, of in ieder geval in alle domeinen die ons eigen leven op de een of andere wijze raken. We worden daartoe ook steeds meer in staat gesteld – is het niet in de vorm van politieke participatieprocedures, dan wel in de vorm van een geprivatiseerde vorm van consumentistische keuzevrijheid. Willen we tegenwoordig bijvoorbeeld ‘groene’ energie, dan moeten we ons niet meer wenden tot de minister van Economische Zaken, parlement of gemeente, maar tot commerciële aanbieders (lees: handelshuizen) en via aanmelden en overstappen onze voorkeur duidelijk proberen te maken. En er zijn moeiteloos nog tientallen andere voorbeelden te noemen.

---

<sup>14</sup> Vgl Jos de Mul, ‘Ontzaglijk bestuur. Epiloog’. In: *Ontzaglijk bestuur. Over de twee gezichten van ICT-innovatie en bestuurlijke vernieuwing*, V. Bekkers. e.a. Nijmegen: Center for Public Innovation, 2006, p. 23-28; Godfried Engbersen, *Fatale remedies. Over onbedoelde gevolgen van beleid en kennis*. Amsterdam university press 2009

<sup>15</sup> Tonkens, *De bal bij de burger*, p. 13.



Al deze rechten, privileges en keuzes – die dus een bepaald soort vrijheid scheppen maar tegelijk ook een nieuw soort dwang en verplichting – leiden tot een toename van interactieve metaalmoetheid. Maar daarmee, zoals gezegd, niet zonder meer tot een afname van interactief engagement, ook niet in de politiek en het bestuur. Over democratische participatie bestaat immers nog onverminderd enthousiasme. Veel politieke discussies en problemen gaan nog immer over tekorten van democratische participatie, en de oplossing wordt veelal gezocht in uitbreiding en verbetering van mogelijkheden tot participatie en uitoefening van democratische vermogens. Als verklaring voor deze interactieve volharding kan gelden dat het geloof in democratische participatie als emancipatoire waarde in het algemeen nog sterk heerst. Voorts willen mensen voor specifieke kwesties die hen als individu aangaan veelal alle mogelijke druk- en inspraakmiddelen benutten, van gemeentelijke inspraakprocedures tot aan de gang naar de bestuursrechter. En verder kunnen we ons afvragen of, na de snelle en drastische verzelfstandiging en privatisering van veel overheidsdiensten, zowel burgers als politici zich wel voldoende realiseren dat de politiek inderdaad beduidend minder kan sturen en ‘maken’ dan in het (recente) verleden. Waar dringende maatschappelijke problemen optreden, zoals bij de integratie, de woningbouw of recent de kredietcrisis, wordt wel degelijk van de overheid verwacht dat zij daadkrachtig en doeltreffend optreedt.

Politici en bestuurders op hun beurt getroosten zich niet aflatende inspanningen om de vermeende kloof tussen burger en politiek te verkleinen. Daarmee wekken zij, op paradoxale wijze, juist weer hoge verwachtingen over wat de politiek vermag – verwachtingen die weliswaar vaak, maar naar de smaak van de moderne burger toch niet vaak genoeg worden ingelost. Ten eerste simpelweg doordat deze ‘toenaderingspogingen’ steeds de indruk bevestigen dat er een kloof bestaat; anders hoefde deze immers niet te worden gedicht.<sup>16</sup> Ten tweede verhogen de pogingen om de kloof te dichten, dichter bij de burger te staan en diens noden beter te adresseren, juist de verwachtingen van de burger. De politiek is er voor ons! Als die verwachtingen dan niet worden ingelost, volgt teleurstelling, nieuwe beloften om het nóg beter te doen, nieuwe teleurstelling, enzovoort. Hierdoor wordt enerzijds de communicatie of interactie tussen overheid en burger steeds intensiever en geladener, terwijl anderzijds de teleurstellingen en het onbegrip bij de burger zich opstapelen.

Hierop kapitaliseren, opzettelijk of onbewust, degenen die de meest uitgesproken en aandacht trekkende kritiek leveren op de Nederlandse politiek, zoals in het afgelopen decennium Pim Fortuyn, Rita Verdonk en Geert Wilders. Zij veronderstellen en suggereren tegelijkertijd dat die politiek wél goed zou functioneren en wél grote maatschappelijke problemen zou kunnen oplossen, als er maar

---

<sup>16</sup> Van Gunsteren en Andeweg betoogden al in 1994 dat niet de ‘kloof’ tussen burger en politiek zelf groter is geworden, maar alleen de gevoeligheid van de politiek daarvoor. Zie Herman van Gunsteren en Rudy Andeweg, *Het grote ongenoegen*. Aramith, Bloemendaal 1994. Sinds Fortuyn is ook de gevoeligheid van de burgers daarvoor sterk toegenomen.

capabele en daadkrachtige figuren – zoals zichzelf – aan het roer zouden staan. Het optreden van interactieve metaalmoetheid hangt zodoende samen met de opvallende hedendaagse onvrede met ‘de politiek’.

Het enthousiasme over democratische participatie en de pogingen om de ‘kloof’ te dichten leiden aldus tot een fixatie op het *proces* van (democratische) interactie. De aandacht richt zich steeds meer op betrokkenheid bij het proces, op voorlichting over procedures, en op ‘transparantie’, en minder op inhoud en verwerkelijking. De principiële filosofische gedachte dat moderne democratie *procedureel* moet zijn, is als het ware te goed overgekomen bij de moderne burger. Tegelijk verdwijnt de *inhoud* waarop het proces van democratische interactie is gericht naar de achtergrond. Het proces van beleid en bestuur lijkt steeds meer een doel op zich te worden. Zo zien we bijvoorbeeld dat er voortdurend ‘nieuw beleid’ nodig wordt geacht, ongeacht de resultaten van eerder beleid. En omgekeerd is vaak onduidelijk in hoeverre beleid het gewenste resultaat heeft, of zelfs maar een positieve invloed uitoefent. Een voorbeeld van het eerste vormt het onderwijs, waar nog recent – naar aanleiding van de bevindingen van de commissie-Dijsselbloem – een soort beleidsmoratorium werd ingesteld; het belangrijkste beleidsdesideratum in dit veld was: ‘geen nieuw beleid’. Een voorbeeld van het tweede vormt het integratiebeleid, waarvan de commissie-Blok (in het voetspoor van onderzoek verricht door Jan Willem Duyvendak en anderen) vaststelde dat het geen positief effect had gehad op de feitelijke maatschappelijke integratie.<sup>17</sup> Ironisch genoeg ging het met die integratie op zichzelf goed, in weerwil van het falende immigratiebeleid. ‘Het tragische aspect van beleid’, zo schrijft Godfried Engbersen, ‘wijst erop dat beleidsinterventies gedragsreacties oproepen die er *onvermijdelijk* toe leiden dat de beleidsdoelstellingen ervan niet of ten dele worden gerealiseerd’.<sup>18</sup>

Interactieve metaalmoetheid ten aanzien van het politieke proces verklaart aldus een groot deel van de onvrede van de hedendaagse burger. Hij ervaart een gevoel van vervreemding, omdat het democratisch proces zich enerzijds steeds verder uitbreidt, maar anderzijds zich steeds meer aan zijn greep lijkt te onttrekken. Tegelijk heeft hij juist geen reden om inhoudelijk iets tegen dat proces in te brengen, omdat hij zich daarin beter dan ooit gerepresenteerd kan weten. De gedachte van de participatieve of interactieve democratie, waarin immers de perfectionering van de interactieve procedures centraal staat, is hiermee in een ironische impasse terecht gekomen. Het is juist die perfectionering die nu tot vervreemding leidt. En sterker nog, de gevoelde onvrede vertaalt zich in de regel opnieuw in een kritiek op de procedures: die zouden (nog) niet doorzichtig genoeg zijn, er zou achterkamertjespolitiek zijn bedreven, de bevolking zou toch nog onvoldoende zijn voorgelicht of

---

<sup>17</sup> Onderzoek Integratiebeleid. TK 2003-2004, 28689, no. 11.

<sup>18</sup> Engbersen, *Fatale remedies*, p. 12, cursivering in origineel.

geraadpleegd. Maar 'verbetering' van die vermeende feilen leidt alleen maar tot nog grotere frustratie, omdat de ervaren vervreemding juist al het gevolg was van de perfectionering van het democratisch proces.

## Nieuwe media

Media krijgen steeds meer invloed op de politiek – in ieder geval op de perceptie van politiek, de wijze waarop burgers democratisch worden geïnformeerd. In eerste instantie was dat de radio, daarna de televisie. De televisie beperkte zich aanvankelijk tot een vorm van voorlichting, waarbij het gezag van overheid of deskundige als vanzelfsprekend gold. In de afgelopen decennia accepteert zij dat gezag steeds minder en besteedt zij veel aandacht aan de mening van 'de gewone burger', wiens stem via de traditionele democratische kanalen onvoldoende zou worden gehoord. Traditionele politieke programma's nemen steeds meer het talkshow-format aan; typerend hiervoor is de veelbekeken en – besproken *late night show* Pauw&Witteveen, geïnspireerd op het eerdere Barend&Van Dorp op de commerciële zender RTL4. Deze gemediatiseerde vorm van interactiviteit is verder aangejaagd door de commercialisering van de omroep en door de opkomst van populistische politiek, ook en vooral in de media.

Inmiddels is televisie zelf, ook in haar interactieve vormen, al weer 'traditioneel'. 'Nieuwe media' winnen de laatste jaren zeer snel terrein, in het bijzonder onder jongeren. Eerst via internet en email, nu ook in toenemende mate via mobiele telefonie, blogs, Hyves, Twitter, en andere vormen van 'sociale media' of '2.0 applicaties' die de interactiviteit tussen personen of groepen sterk intensiveren, tegen zeer lage kosten. De vraag is welke consequenties dit zal hebben voor interactieve metaalmoetheid en interpassiviteit, in het politieke domein.

Inmiddels lopen er al vele projecten en experimenten waarin de interactieve mogelijkheden van nieuwe media, meestal met behulp van ICT-applicaties, worden gebruikt voor politieke communicatie. Een voorbeeld is de veelgebruikte Stemwijzer op internet. Die vereist geen intense interactiviteit – het is een kwestie van vragen beantwoorden en een uitslag krijgen – maar de populariteit van de Stemwijzer weerspiegelt zowel de afwezigheid van vanzelfsprekende oriëntatie in de hedendaagse politiek, als onze afhankelijkheid van externe media om die oriëntatie te verschaffen. Zoals we de Reisplanner invullen wanneer we met de trein gaan reizen, zo vullen we de Stemwijzer in wanneer het verkiezingstijd is.

De Stemwijzer is slechts een van de vele voorbeelden van hoe de traditionele, representatieve partijpolitiek onder druk komt te staan. Issues, achterbannen en mobilisatiemechanismen komen langs andere, decentrale en moeilijker voorspelbare wegen tot stand. Naast de onvoorspelbaarheid is ook

de mogelijkheid van zeer snelle opschaling, zoals die eigen is aan veel ICT-toepassingen, van groot belang; oproepen tot actie kunnen zich daardoor zeer snel verspreiden, zoals bijvoorbeeld bij het scholierenprotest van eind 2007 tegen de '1040-urennorm'.<sup>19</sup> In contrast met de klassieke 'arborescente' vorm van politieke organisatie zou men deze nieuwe kanalen als 'rizomatisch' kunnen typeren.<sup>20</sup> Dat is een structuur zonder centrale, hiërarchische verantwoordingslijn; de communicatie- en bestuurslijnen zijn even uitgestrekt als grillig, zoals ondergrondse wortelsystemen van bijvoorbeeld de paddenstoel.

Over de vraag of de 'nieuwe mediatie' en de daaraan eigen rizomatische organisatie- en communicatiestructuren een positieve of een negatieve invloed op politiek en democratisch bewustzijn hebben, verschillen de meningen.<sup>21</sup> Dat deze nieuwe vormen aan belang winnen, staat echter buiten kijf. Moeten we daarom de tegenwoordig met enige regelmatig geventileerde opvatting onderschrijven dat in de huidige politieke cultuur geen plaats meer is voor klassieke vormen van representatie? Bieden de nieuwe media een levensvatbaar alternatief daarvoor? Het antwoord op beide vragen is mijns inziens ontkennend.

Dat oordeel berust niet noodzakelijk op een negatieve houding ten opzichte van nieuwe media. Ook wie nieuwe media positief waardeert als uiting van steeds bredere, verder vertakte vormen van democratische betrokkenheid, waarin stemmen en opvattingen kunnen klinken die anders ongehoord zouden blijven en waarbij nieuwe mobilisatiemechanismen en -kanalen worden gecreëerd, kan – en moet mijns inziens juist – de diagnose onderschrijven dat deze ontwikkeling ook een 'tragische' kant heeft. Dat wil zeggen, de interactieve en democratische 'winst' brengt ook een verlies met zich mee: de frustratie dat politiek steeds meer een kwestie wordt van procedures, en steeds minder van inhoudelijke discussie en argumentatie.<sup>22</sup>

Ook leiden nieuwe media in de politiek niet per se tot meer populisme, of tot een verlies aan organisatievermogen. Dat blijkt wel uit de rol van zulke media in de verkiezing van Barack Obama tot president van de Verenigde Staten. Zijn overwinning wordt voor een belangrijk deel toegeschreven aan de inzet van nieuwe media (zoals sms en Facebook) om netwerken te vormen op 'grassroot

---

<sup>19</sup> Vgl Victor Bekkers e.a., *De virtuele lont in het kruitvat. Welke rol spelen de oude en nieuwe media in de micromobilisatie van burgers?* Erasmus Universiteit Rotterdam 2008, p. 199.

<sup>20</sup> Vgl Paul Frissen, *De staat van verschil*. Van Gennep, Amsterdam 2007.

<sup>21</sup> Zie bijvoorbeeld voor een overwegend positief oordeel Richard Kahn en Douglas Kellner, 'Oppositional politics and the Internet: A critical/reconstructive approach', in: *Cultural politics*, 1/1, 2005, p. 75-100, en voor een negatief oordeel Jodi Dean, 'Communicative politics: circulation and the foreclosure of politics', in: *Cultural politics*, 1/1, 2005, p. 51-74.

<sup>22</sup> Volgens Ned Rossiter is in de 'netwerksamenleving' toch nonrepresentatieve democratische politiek mogelijk. Zie Rossiter, 'Organized networks and non-representative democracy', in: Jodi Dean, Jon Anderson, Geert Lovink (red.), *Reformatting politics. Information technology and global civil society*, Routledge 2006, p. 19-34.

level'.<sup>23</sup> Deze 'rizomatische' verspreiding kende aldus een succesvolle strategische coördinatie. En Obama is geen typisch populistisch politicus, zeker niet in vergelijking met bijvoorbeeld Berlusconi, Fortuyn, Verdonk, of Wilders.

Maar hoewel dus bij de verkiezing van de kandidaat Obama de interactieve mogelijkheden van nieuwe media een belangrijke rol speelden en daarbij interactieve metaalmoetheid niet optrad, gelden ten aanzien van president Obama wel degelijk klassieke verwachtingen. Uiteindelijk verwacht men door Obama en zijn regering gerepresenteerd te worden. Men gaat ervan uit dat de politiek op klassieke wijze kan optreden en ingrijpen waar maatschappelijke problemen zich voordoen en dat die politiek ter verantwoording kan worden geroepen wanneer zij daarin faalt.

Toegegeven, ook zulke verantwoording kan in principe langs 'nieuwe' wegen, zoals bleek bij de 'recall' van gouverneur Gray Davis van Californië, die tussentijds werd 'teruggehaald' en vervangen door Arnold Schwarzenegger. Hier speelde echter populisme wel een grote rol. Voor de actie tegen Davis bestonden nauwelijks zakelijke argumenten, en de term 'recall' appelleert sterk aan consumentistische sentimenten, zoals bij de 'recall' van een ondeugdelijk model Chevrolet of Ford: 'Vervangen die handell!'. De vraag is of, zelfs in Amerika, deze populistische episode erg gelukkig mag heten.

Nieuwe media zullen aldus verkiezingscampagnes en –methodes aanzienlijk kunnen beïnvloeden, en ook de druk op zittende politici om zich buitenparlementair te verantwoorden nog verder vergroten, maar ze zullen de klassieke verwachtingen ten aanzien van het bestuur niet veranderen. Eerder zullen die verwachtingen nog verder worden opgeschroefd. Men zal meer betrokken raken bij interactieve procedures, en in die zin bij 'democratie', maar de vermeende 'kloof' tussen burger en overheid zal alleen maar blijven groeien. Ook initiatieven als 'Wetgeving 2.0' en 'Ambtenaar 2.0' zullen dit tij niet keren, eerder integendeel: ze versterken de burger in de gedachte dat het bestuur direct aanspreekbaar is, zonder dat daarin politieke representatie en verantwoording nog een rol spelen.<sup>24</sup>

Mijn stelling is dus dat juist door deze toenaderingspogingen, mede met hulp van nieuwe media, de afstand tussen burger en overheid als steeds groter wordt ervaren. Ook dit is weer een voorbeeld van het 'tragische' karakter van de interactieve relatie tussen overheid en burger. Juist de toename van interactiviteit ondermijnt de beginselen van representatie en verantwoording. Dit verklaart wellicht waarom de ontevredenheid over de politiek in Nederland tegenwoordig zo groot is, nog groter naar het schijnt dan in andere westerse landen.

---

<sup>23</sup> Audrey Haynes, Brian Pitts, 'Making an impression. New media in the 2008 Presidential nomination campaigns'. *Political Science & Politics*, 42/1, January 2009, p. 53-58. En David Talbot, 'How Obama really did it'. *Technology Review*, september/october 2008.

<sup>24</sup> Zie [www.ambtenaar20.nl](http://www.ambtenaar20.nl) en [www.justitie.nl/onderwerpen/wetgeving/Internetconsultatie](http://www.justitie.nl/onderwerpen/wetgeving/Internetconsultatie).

## Hoe verder?

Deze tragische situatie leidt tot drie mogelijke scenario's. Ten eerste dat van de eerder genoemde ziekte winst. Gezien de ambigue combinatie 'gelukkig maar ontevreden' is het goed mogelijk dat de ontevredenheid met politiek en bestuur nog aan zal houden en zelfs groter worden – ongelukkig worden we er immers niet van, integendeel misschien zelfs: ziekte winst. Deze situatie zal voortduren en zelfs verergeren zolang we het ervaren democratisch tekort proberen op te vullen door het beginsel van representatie verder uit te hollen, een proces dat door de (nieuwe) media wordt aangejaagd. We vullen het democratische gat bij wijze van spreken met materiaal dat we bij de representatiegronden afgraven.

Het tweede scenario volgt uit bewust of onbewust verzet tegen de voortzetting van de tragische interactiviteit. Het tragische element wordt dan verkeerd begrepen als voortvloeiend uit incompetentie of kwade wil van de zittende politici en bestuurders, in plaats van als consequentie van het verlangen naar meer interactie en minder 'afstand'. De oplossing wordt dan al snel gezocht in de richting van 'sterke mannen' en 'flinke kerels'. Eertijds vooral in de vorm van een zakenkabinet met figuren uit het bedrijfsleven, tegenwoordig zien we populistische politici als Fortuyn, Verdonk en Wilders op de voorgrond treden – met de nodige hulp van de media. Hun ferme optreden zal, naar men hoopt, rechtstreeks aan de verlangens en opvattingen van de gewone mensen appelleren en de 'puinhopen' van de traditionele representatieve politiek uit de weg ruimen. Zulke 'directe representatie', die daarom geen representatie is, is echter uiterst labiel. De onvermijdelijke deceptie zal niet lang op zich laten wachten en de 'revolutie' zal zich binnen korte tijd tegen de eigen leiders keren.

Het derde scenario houdt in dat we het tragische karakter van de huidige situatie onderkennen. We kunnen die tragiek niet ongedaan maken; zij vormt een structuurkenmerk van onze huidige politieke conditie. Wel kunnen we binnen die tragische constellatie een wending inzetten in de richting van minder intensieve, maar wel meer inhoudelijke vormen van politieke meningsvorming en controle. Dat impliceert een versterking van de representatieve dimensie van de democratische orde. Representatie impliceert het besef dat burgers, zelfs in een sterk interactieve democratische constellatie, baat hebben bij een kloof tussen politiek en burger; of zelfs dat politiek, ook democratische, alleen bestaat in en door representatie.<sup>25</sup> Het zich vertegenwoordigd weten hoeft dan niet voortdurend bevestigd en gecontroleerd behoeft te worden door intensieve, maar weinig inhoudelijke vormen van interactiviteit.

---

<sup>25</sup> Een inzicht dat we bijvoorbeeld vinden bij Frank Ankersmit in Nederland en Claude Lefort in Frankrijk. Zie hierover Ankersmit, *Political representation*. Stanford university press 2002; en Sofia Näsström, 'Representative democracy as tautology. Ankersmit and Lefort on representation', in: *European Journal of Political Theory*, 2006/5, 221-242.

Zulke bevestiging en controle kan heel goed langs andere wegen geschieden dan die van afgedwongen en rusteloze 'responsiviteit'. Bijvoorbeeld door een meer onderzoeksmatige vorm van controle.<sup>26</sup> Die zien we nu al bij de parlementaire enquête of speciale onderzoeken zoals die door bestuur of parlement kunnen worden ingesteld, zoals bijvoorbeeld over Srebrenica of de Irak-oorlog. Zulk onderzoek kan door Tweede of Eerste Kamer worden verricht, maar ook bijvoorbeeld door gespecialiseerde wetenschappelijke instituten of door een 'commissie van wijzen'. Zulk onderzoek kost tijd, maar zo'n automatische afkoelingsperiode is juist een voordeel in de oververhitte gemediatiseerde politieke constellatie van tegenwoordig. Het bevredigt tevens de behoefte aan openbaarheid. Veelal omvat zulk onderzoek openbare verhoren waarvan uitgebreid door de media verslag wordt gedaan. En van de resultaten wordt in de regel uitvoerig, genuanceerd en toegankelijk verslag uitgebracht.<sup>27</sup>

Omdat niet de onderzoekers, maar de gekozen politici uiteindelijk bepalen welke conclusies uit zulke onderzoeken moeten worden getrokken, is zo'n zwaardere rol voor onderzoek in de politieke verhoudingen niet ondemocratisch. Over de uitkomsten en interpretaties van onderzoeken is nog steeds uitgebreide discussie mogelijk, en wenselijk. De extra 'schijf' van zulke onderzoeken vormt wel een rem op de hedendaagse neiging om bestuurders 'rechtstreeks' verantwoordelijk te houden, en dat via een soort 'snelrecht' te doen.

Zo'n onderzoeksdimensie voegt in wezen een extra element van 'waarheidsvinding' toe, om het representatieve aspect van de democratische structuur te versterken. Dat is een element dat een generatie of wat geleden nog goeddeels voor rekening van de media kwam, toen die nog uitgebreide onderzoeksjournalistiek bedreven. Het is wellicht ironisch dat het nu wellicht aan gevestigde instituties is om die rol nieuw leven in te blazen. Maar niets belet de media, of commerciële onderzoekers, of via internet georganiseerde netwerken van belangstellenden en geïnteresseerden, om zich opnieuw op die 'markt' te storten.<sup>28</sup> Als het goed is, creëren de parlementaire en andere officiële onderzoeken zelfs vanzelf zo'n behoefte aan 'contra-expertise' door andere media. We zullen dan vanzelf zien welke vorm van 'medialogica' hier succesvol op in weet te spelen.

---

<sup>26</sup> Vanuit een ander, meer politiek-antropologisch perspectief pleitte Herman van Gunsteren in 1999 al voor 'regeren door terugzien', in: id, *Verantwoording: regeren door terugzien*, KNAW 1999. Wie er moet terugzien en hoe liet Van Gunsteren echter nog onbesproken.

<sup>27</sup> Recente voorbeelden van dit soort onderzoeken zijn het onderzoek van de commissie-Davids over de Irak-oorlog en het onderzoek van de commissie-De Wit over de financiële crisis.

<sup>28</sup> Zoals marktonderzoeksbureau Motivaction zich het afgelopen decennium succesvol als 'concurrent' van het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft opgeworpen.